

תשובה בענין גניזת דפי צילום של מקרא, סדור, מדרש ותלמוד*

שאלה מקיבוץ חנתון: אנחנו משתמשים הרבה בדפי צילום של ספרי קודש, לשיעורים ולהרצאות. האם חייבים לגנוז דפים אלה, או האם מותר להשליכם ישר לאשפה? האם זה משנה אם החומר הוא צילום של קטע מן התנ"ך או הסידור, בו מופיע שם ה', או חומר אחר כגון תלמוד או מדרש, ששם ה' אינו מופיע בו? ובכלל, האם יש בדפים אותה מידת קדושה שיש בספרים?

תשובה: הענין הנידון קשור לארבע מצוות או איסורים שונים:

א. אסור מן התורה לאבד בידיים אחד משמותיו של הקב"ה. דבר זה נלמד בספרי דברים, במדרש על הפסוק "ואבדתם את שמם מן המקום ההוא. לא תעשון כן לה' אלוהיכם".¹ ר' ישמעאל אומר: "מנין למוחק אות אחת מן השם שעובר בלא תעשה? שנאמר 'ואבדתם את שמם - לא תעשון כן לה' אלוהיכם'".² לפי ברייתא במסכת שבועות הכוונה לאחד משבעת השמות הקדושים של הקב"ה.³

ב. ספר תורה שבלה ולא היה בו יותר שימוש, טעון גניזה, כדברי המימרא של רבא: "ספר תורה שבלה גונזין אותו אצל תלמיד חכם".⁴ וכן נפסק להלכה⁵ ונהוג למעשה. היהודים בכל מקום נהגו ליחד מקום מיוחד בבית הקברות לגניזת ספרים בלויים, או מקום מיוחד בבית הכנסת לאסוף את הדברים הטעונים גניזה.⁶

ג. מלבד האיסור על איבוד אחד משמותיו של האל, ישנו איסור נוסף, והוא לא לאבד כתבי קודש בכלל - גם כאשר אין בהם משמותיו של הקב"ה.⁷ דבר זה נלמד מהגמרא במסכת שבת.⁸ במשנה נאמר "כל כתבי הקודש מצילין אותן מפני הדליקה בשבת". בהמשך הסוגיה מתברר שהכוונה היא שיש להציל את כל כתבי הקודש בין תורה, בין נביאים, ולדעות מסוימות אף כתובים ותרגום. יש להציל ספרים אלו בין בשלימותם ובין קטעים מהם - גם קטעים שלא מופיע בהם שם ה'. ואם מותר לחלל שבת על מנת למנוע את איבודם, ודאי שאין לאבדם בידיים לכתחילה.

ד. יתרה מזאת, ישנה גם מצוה להתיחס אל כתבי הקודש בכבוד. גרסינן במסכת עירובין: "אמר רב אחא בר אהבה: זאת אומרת אין מזרקין כתבי הקודש".⁹ מכאן למדו שאין לנהוג בהם דרך בזיון.

דברי התורה-שבעל-פה לא נכללו לכתחילה באיסורים הנ"ל, שהרי אסור להעלותם על הכתב,¹⁰ ואי אפשר לייחס קדושה לספר שנכתב באיסור. אך במשך הזמן, כאשר הותר לכתוב דברי התורה-שבעל-פה אף ספרים אלו, כגון משנה, תלמוד, ומדרשים זכו לאותו היחס. דבר זה מופיע כבר בתוספות: "והשתא [ועכשיו] ספרים שלנו [דהיינו ספרי תלמוד ומדרש] מצילין, דנתנו לקרות בהן".¹¹ וכך מופיע הדבר אצל פוסקים רבים.¹² לפי התפתחות העניין נוכל לכאורה להבחין בין דרגות שונות של קדושה של ספרים, החל מספר תורה שלם שנכתב על קלף וכלה בקטעים מספר תורה, ספרים שלא נכתבו על קלף או הכתב אשורי, ותושב"ע.¹³

אך למעשה הגישה הרווחת היתה זו של הרמב"ם בהלכות יסודי התורה (ו' ח'): "כתבי הקודש כולן ופירושיהן וביאוריהן אסור לשרפם ולאבדם ביד והמאבדן ביד מכין אותו מכת מרדות". וכך נהג עם ישראל למעשה שחלקו יחס של כבוד לא לספרי הקודש בלבד, אלא לכל רשימה או ספר שהופיע באותיות עבריות, ויעידו על כך הגניזות שנמצאו, והמפורסם בהם גניזת קהיר, שמשמשות לנו כמקור עיקרי לידיעות על חיי היהודים בזמנים קדומים.¹⁴

כדי לבחון את מעמדם של דפים מצולמים של כתבי הקודש, יש להתייחס למספר שאלות והן: (1) מהו אופן האיבוד שאסור - האם אסור לאבד את הספרים בכל אופן שהוא, או האם יש צורות שהותרו? (2) האם יש הבדל בין ספרים שנכתבו ביד לספרים ש"נכתבו" באמצעות הדפוס או מכונת הצילום? (3) ממתי דף "מתקדש" - האם יש לדף בודד, שנועד לשימוש זמני בלבד קדושה כשל ספר? (4) האם יש הבדלים בדין בהתאם לנסיבות, והבדל בדין בין "לכתחילה" ו"בדיעבד"?

1) מהו אופן האיבוד שאסור - האם אסור לאבד את הספרים בכל אופן שהוא, או האם יש צורות שהותרו?

ישנה הבחנה בהלכה בין פעולות שעושים אותן באופן ישיר "בידיים" לבין פעולות שעושים אותן בעקיפין, על ידי כך שאנו רק מביאים למצב שהפעולה נעשית מאליה. פעולה כזאת נקראת "גרמא". והרי דוגמא להבחנה זו מהלכות שבת: אסור לכבות דליקה בשבת "בידיים", אבל מותר לכבות את הדליקה על ידי "גרמא" בכך שמקיפים את הדליקה בכלי חרס מלאים במים, שישתברו מעצמם מהחום של האש כאשר היא מתקרבת, ועל ידי כך תכבה הדליקה.¹⁵

באשר לאפשרות להתיר לאבד ספרים קדושים באמצעות גרמא, ישנן שתי ברייתות סותרות בתלמוד. מתוך ברייתא ממסכת שבת אנו למדים שהאיסור הוא איסור של עשייה בידיים ממש, ואילו גרמא מותר. וזה לשון הברייתא: "תניא: הרי שהיה שם כתוב לו על בשרו - הרי זה לא ירחוץ ולא יסוך ולא יעמוד במקום הטינופת. נזדמנה לו טבילה של מצוה - כורך עליה גמי ויורד וטובל. רבי יוסי אומר: לעולם יורד וטובל כדרכו, ובלבד שלא ישפשף [כי בכך הוא מאבד בידיים]".¹⁶ אך הפוסקים לא למדו מכאן היתר כללי לאבד ספרים על ידי גרמא. הפוסקים הלכו בעקבות ברייתא אחרת במסכת מגילה שקובעת שספר שבלה יש לגנוזו בכלי חרס כדי לשמור עליו.¹⁷ מכאן שיש מצווה למנוע איבוד הספר על ידי גרמא. יש שניסו לתרץ את הסתירה בין שתי הסוגיות בכך שאיבוד על ידי "גרמא" מותר לצורך מצווה, או ללא כל כוונה תחילה, או בכתיבה שהיא עתידה להמחק מאליה, או כדי למנוע בזיון הכתב בלבד.¹⁸ (כל אלה הם דברים שמאפיינים את הדוגמא שהובאה בברייתא). לצורך השאלה שלנו אפשר לסכם שלא התירו איבוד ספרים על ידי "גרמא" באופן כוללני, אבל יש נסיבות בהן אפשר להשתמש בדרך זה כצד להקל.

2) האם יש הבדל בין ספרים שנכתבו ביד לספרים ש"נכתבו" באמצעות הדפוס או מכונת הצילום?

כאשר הומצא הדפוס, והתחילו להשתמש בו להפצת כתבי הקודש, עלו מספר רב של שאלות בהלכה הנוגעות ליחס ההלכה לכתיבה באמצעות הדפוס. אין זה המקום להרחיב בכל צדדי הבעיה,¹⁹ ולכן נעמוד כאן רק על עיקרי הדברים. ההבדל בין דפוס לכתיבה ביד נובע מכך שכתובה ביד על ידי אדם הוא מעשה רצוני שמתלווה אליו כוונה, ואילו הדפוס הוא מעשה מכני שאין בו שום כוונה מיוחדת. כמו כן, בכתיבה במובן הרגיל כל אות ואות נכתבת בפעולה נפרדת, ואילו בדפוס כל העמוד נכתב בזמן אחד. הפוסקים התמודדו עם הגדרת הדפוס במשך זמן רב, והגיעו להתייחסות שונה לסוגים שונים של דברים נדפסים. ספרים שזקוקים לכוונה מיוחדת בזמן הכתיבה - כגון ספר תורה, תפילין ומזוזות - אינם כשרים בדפוס, היות וחסר בהם היסוד של הכוונה.²⁰ אך באשר לקדושת הספרים הנדפסים ביחס לאיסור לאבד ספרי קודש, היו רבים שטענו שיש אף בהם קדושה, שהרי הקדושה נובעת לא מדרך הכתיבה וצורת הספר [כמו בספר תורה] אלא מתוכן הספרים עצמם, ומה זה משנה כיצד הספרים נוצרו? הרי גם ספר תורה-שבעל-פה זכו ליחס של כתבי קודש למרות שלכתחילה לא נתקדשו בצורה מיוחדת, ואין בהלכה שום הגבלות לגבי אופן כתיבתם! נביא לדוגמא את דברי בעל טורי זהב שכתב "לענין קדושת הספרים [הנדפסים] כל המיקל עתיד לתת את

הדין".²¹ לסיכום: הדעה הרווחת בהלכה היא שספרי קודש שנדפסו יש בהם קדושה ואסור לאבדם בידיים כמו שאר דברי תורה, ואף השמות שבהם אסור למחוק. יחד עם זאת, אין בהם אותה דרגת קדושה כמו ספר תורה שנכתב ביד.²²

(3) ממתי דף "מתקדש"? האם יש לדף בודד, שנועד לשימוש זמני בלבד, קדושה כספר?

שאלה זו עלתה כהמשך לשאלות הנוגעות לדפוס, והרבו לעסוק בו הפוסקים. חלק מתהליך הדפוס הוא תהליך ההגהה. לאחר סידור האותיות בדפוס, מדפיסים גליונות גדולים של דפי הספר ומשתמשים בהם כדי להגיה את הכתוב. כמו כן יש צורך להדפיס כמות מסוימת של דפים לפני שמדפיסים את העותקים המסחריים של הספר, כדי להריץ את המכונות עד שהדיו עובר ונקלט בכל הדף. כתוצאה מכך, יש בכל בית דפוס כמויות גדולות של דפים שאין בהם כל צורך, ויש קושי רב, בגלל הכמות, לגנוז אותם בצורה מסודרת.

הדעה המקובלת על רוב הפוסקים היא שלא חלה על גליונות הדפוס קדושה משני טעמים: (א) הם משובשים ואי אפשר ללמוד מהם בצורתם הקיימת. (ב) הם לא נועדו לכתחילה לקרוא מהם או ללמוד מהם אלא להשמדה בלבד, ולכן מי שהדפיס אותם לא התכוון לקדש אותם.²³ רוב הפוסקים בימינו מתירים לבעלי בתי דפוס לשרוף את עלי ההגהה מבלי לגנוזם, וממליצים להם להתנות לכתחילה, בשעת ההדפסה, שאין בכוונתם לקדש דפים אלו אלא לשורפם מיד לאחר ההגהה.

האם יש דמיון בין עלי הגהה לבין צילום במכונת צילום? לדעתי לא. דפי הצילום אינם עונים על שני הקריטריונים שצוינו לעיל. כלומר, הם אינם דפים משובשים שאי-אפשר ללמוד מהם. כמו כן, למרות העובדה שבמקרים רבים הם נועדו לשימוש חד-פעמי, עצם העובדה שלומדים מהם מקדשת אותם. אמנם, יש מקרים שבשעת הצילום יוצאים דפים מקולקלים, מחמת בעיה במכונה, ואי אפשר ללמוד מהם. יתכן שבנסיבות אלה אפשר לדון דפים אלה כעלי ההגהה שהתירו הפוסקים לשורפם.

באשר לדינו של דף בודד, אין אבחנה אצל הפוסקים בין דף בודד לבין ספר שלם לענין המחויבות לגניזה. בסוגיה במסכת שבת, הדנה בחובה להציל כתבי קודש מהשריפה בשבת, ואשר שימשה מקור ליחסנו לספרי קודש, נאמר שהקטע הקטן ביותר שיש להציל הוא קטע שיש בו שמונים וחמש אותיות.²⁴ לפיכך כל קטע מספר מעל לאורך זה יש לגנוז.

4) האם קיימים הבדלים בדין בהתאם לנסיבות, והבדל בדין בין "לכתחילה" ובין "בדיעבד"?

זוהי השאלה העיקרית, לאור השינוי הגדול שחל בעולם הספר העברי עם המצאת הדפוס. ההבדל הבולט שחל עם המצאת הדפוס הוא הריבוי של ספרים, כאשר ספרים הפכו למוצר זול המצוי בידי כל. פעם ההשקעה בהעתקת ספר היתה כל כך גדולה שהיו ספרים מועטים והעתקים מעטים מכל ספר. היה צורך לשמור על כל ספר וספר, וכמות הספרים הבלויים שהיה צורך לגנוז היתה קטנה יחסית ואפשר היה לגנוז אותם בצורה המקובלת. מאז שהומצא הדפוס, ועל אחת כמה וכמה בימינו, כמות הספרים הרואים אור והתפוצה האדירה של כל ספר מביאות לכך שפשוט אי אפשר להביא את כל הספרים לגניזה בצורה מכובדת. המצב חייב את הפוסקים לחפש פתרונות לבעיה, ואמנם כן עשו.

הראשון שהתייחס לבעיה זו היה ר' יעקב ריישר, בעל שו"ת שבות יעקב²⁵ שמספר שבעירו מיץ היה מקרה שהביאו ספרים "בתוך חביות גדולות והעמידו החביות בבית הקברות ונגנבו רובם או כולם על ידי עכו"ם ובאו לידי בזיון גדול עד שהיו מקנחין בהם". הוא פסק שבמקום שהספרים עשויים לבוא לידי בזיון, עדיף לשורפם בצנעא ולקבור את האפר בכלי חרס ליד תלמיד חכם, מאשר לגנוזם. הרב ריישר מתייחס בתשובתו לשאלה שנשאלה לפוסק שקדם לו, בשו"ת באר שבע²⁶ בו הוא נשאל למצוא טעם למנהג הנפוץ בכמה קהילות לשרוף כתבי הקודש. כלומר, יש כאן עדות למנהג נפוץ בכמה קהילות עוד לפני השבות יעקב, ושכנראה קבל את הסכמתם של גדולי ישראל. כנגד תשובתו של בעל שבות יעקב יצא הרב יחזקאל קצנלבויגן בספרו "כנסת יחזקאל"²⁷. הוא יצא חוצץ כנגד היתרו של "השבות יעקב" ש"חלילה לעשות כדבר הזה". אבל מתוך קריאת ביקורתו אפשר ללמוד שאין הוא חולק על השבות יעקב בהבנת ההלכה, אלא בהערכת המציאות. גם השבות יעקב סבור שכאשר יש בחירה יש להעדיף גניזה על שריפה, אלא ש"אין ללמוד אי-אפשר מאפשר". הכנסת יחזקאל טוען ש"הארץ רחבת ידיים היא" ואפשר למצוא דרכים לעשות את הגניזה כך שהדפים לא יתפזרו ולא יבואו לידי בזיון.

על ציר זה סובבת המחלוקת ההלכתית עד ימינו. מקובל על כולם שמצוה מן המובחר להביא ספרי קודש לגניזה, גם אלה שאין בהם הזכרת שם ה'. כמו כן מקובל שאסור להביא את כתבי הקודש לידי בזיון, ועדיף לשרוף את כתבי הקודש בצורה מכובדת מאשר לגנוזם בצורה שגורמת לבזיונם. המחלוקת היא בשיפוט

המציאות - האם אפשר להתמודד עם כמויות הספרים שקיימות בצורה מכובדת ששומרת על כבוד הספרים, או האם המציאות היא כזאת שהרבה ספרים לא יגיעו לגניזה ועדיף להמליץ שהם ישרפו?

שאלה זו אינה פשוטה. הטכנולוגיה המודרנית, שאפשרה לייצר בכמות כה גדולה, מספקת גם את האמצעים (דחפורים וכ"ו) לגנוז ספרים בקנה מדה רחב. אך במציאות הטיפול בנושא זה לקוי בחסר ברוב המקומות. אני מעיד שבהרבה בתי כנסת, ספריות ומוסדות חינוך בהם הסתובבתי ראיתי ערימות גדולות של דפים בודדים וספרים שנערמים בפינה ומושלכים לכל עבר. אחד החוקרים של הנושא מעיד:

בסיוור שערכנו בבית הקברות בהר המנוחות בירושלים מצאנו שקים מלאים דפים מכתבי הקודש. חלק מהשקי נפרמו והדפים פזורים פזורים בסביבה הקרובה לשקים. יש לציין כי עד לפני שנים מספר עוד אפשר היה למצוא דפים מושלכים בואדי שבתחתית הר המנוחות.²⁸ במקומות אחרים התאור לא היה מעודד יותר.

מיחזור ספרים והפיכתם לנייר חדש

הרב ריישר דיבר על שריפת הספרים, משום שזו היתה הדרך המכובדת בימיו להיפטר מנייר. בימינו, נוצרה אפשרות חדשה. הגידול הניכר בשימוש בנייר לא חל אצל היהודים בלבד. בעולם, משתמשים יום יום בכמויות אדירות של נייר, וכמות חומרי הגלם, ביחס לצרכים, הולכת ומצטמצמת. אחד הפתרונות לבעיה זו הוא שימוש נרחב במיחזור הנייר, כדי לנצל מחדש את הנייר המשומש, ולמנוע בזבוז של חומרי גלם יקרים. מהו דינו של מיחזור הנייר? האם אפשר יהיה למחזר ספרי קודש באותן הנסיבות שהתירו לשרוף אותם? שאלה זו מורכבת ממספר שאלות: האם מיחזור מכובד באותה מידה כמו שריפה, כדי להיפטר מספרים בלויים? מה דינו של הנייר הממוחזר? האם יש לנהוג בו קדושה? האם עדיף למחזר או לשרוף את הספרים?

לשאלות אלו נזקקו כמה פוסקים מודרניים.

1) הרב חיים דוד הלוי,²⁹ פוסק שספרים שיש בהם אזכרות (אחד משבע השמות הקדושים) אסור להשליך למיכלי המיחזור. באשר לספרי-קודש שאין בהם אזכרות, כגון משנה, גמרא וספרי מדרש, הוא מסתפק אם מותר למחזר אותם

אם לאו, ואין הוא מכריע. לגבי עתונים שמופיעים בהם דברי תורה, הוא מתיר להשליכם למיכלי המחזור, במידה שאין אפשרות לגנוז אותם כראוי.

(2) הרב שבתי אברהם הכהן רפפורט, ר"מ בישיבת הר עציון, פוסק שמותר להשליך ספרי קודש למיכלי האיסוף ולמחזור את הנייר.³⁰ נימוקיו: מי שמשליך את הספר למיכל אינו עושה דבר, כיוון שבמיכל עצמו אין דבר שמביא לאיבוד הספר. במפעל לעיבוד הנייר ספרי הקודש הם מיעוט קטן, והם בטלים לגבי שאר הספרים. עובדי המפעל אינם מחויבים לחפש דווקא את ספרי הקודש. הנייר שנוצר הוא דבר חדש לגמרי, ללא זיקה למקור, ואין בו שום קדושה.

(3) הרב משה פיינשטיין מתייחס לתשובה הנ"ל של הרב רפפורט.³¹ הוא פוסק שמותר להשליך ספרי תלמוד ומדרש וכדומה שאין בהם אזכרות למיכלי המיחזור כיון שבהנחת הספרים במיכל אין איבוד בידיים ממש. הוא מוסיף שספרים שיש בהם אזכרות אסור להשליכם למיכלים.

(4) הרב אורי דסברג³² מציין שבמפעל המיחזור מפרידים הפועלים בין סוגים שונים של נייר, ולכן ספרי הקודש גלויים לעין הפועלים ואי-אפשר לסמוך על כך שהספרים הם בטלים ברוב ואינם ניכרים (תאור זה שייך למפעלים אמניר והניר בחדרה בלבד). הוא מציע למחזור דפים מספרי הקודש בנפרד, בדרך של "גרמא", ולהשתמש בנייר זה לצורך "מכובד". הוא מתייחס לפסולת נייר מבתי דפוס בלבד.

לדעתי יש להעדיף את מיחזור הנייר על פני שריפתו, במידה שאנו במצב שלא ניתן לגנוז את הספרים, וזאת משלוש סיבות:

(1) בקשר לתשמישי מצוה (דבר שמשמשים בו לקיים מצוה) ישנו כלל: "דהואיל ואיתעביד ביה מצוה חדא יתעביד ביה מצוה אחריתא".³³ הכלל הזה קובע שבמקום שאנו באים להיפטר מתשמיש מצוה, יש לחפש דרך להשתמש בו כדי לקיים מצוה אחרת. אמנם ספרי קודש הם תשמישי קדושה ולא תשמישי מצוה, אבל ברגע שאנו מתירים לאבדם, יש לנהוג בהם לפחות כמו תשמישי מצוה. הכסף שמקבלים תמורת הנייר הממוחזר הולך לוועד למען החייל, כלומר לצדקה, ואם אנו כבר צריכים לאבד את הספרים, עדיף לעשות זאת בדרך המאפשרת לקיים מצוה אחרת.

(2) הנייר הממוחזר בא במקום נייר חדש, וכשאנו ממחזרים נייר אנו מונעים, במידה מסוימת, כריתה מיותרת של עצים. בכך אנו נמנעים מלעבור על

האיסור של "בל תשחית"³⁴, מצוה בעלת חשיבות יתרה כיום, לאור הסכנות הגדולות המאיימות על אוצרות הטבע עקב שימוש בלתי מבוקר.

(3) כשאנו באים להיפטר מהספרים, אנו צריכים לעשות זאת בצורה המכובדת ביותר. בתהליך המיחזור, יש הפרדה בין פעולת ההשלכה שנעשית לתוך מיכל, לבין עצם האיבוד של הספר שנעשה במפעל כשלא ניכר שזהו ספר קודש. לדעתי זו צורה מכובדת יותר, מאשר השלכת הספר ישר לתוך האש.

הלכה למעשה

(1) צילומים של מקרא, סידור וכדומה חייבים בגניזה בכל מקרה היות ויש בהם השמות המקודשים.

(2) צילומים של תלמוד ומדרש, מצוה מן המובחר לגנוז אותם, כדרך ישראל במשך הדורות, והיות ואינכם תלויים בגורם זר לאיסוף הדפים, יש לבדוק אם ישנה אפשרות ליחד בור לצורך זה בקיבוץ, ולקיים את פעולת הגניזה לעתים מזומנות כחלק מפעולה חינוכית. (כך נהגנו במחנה רמה בויסקונסין, והדבר עשה רושם רב על המשתתפים).

(3) במידה ויש כמות גדולה מדי, או אין אפשרות לגנוז דפים של מדרש או תלמוד, או רואים שהם באים לידי בזיון, יש למחזר את הדפים במיכלים של הוועד למען החייל. ואני ממליץ לתת את הדפים בתוך מעטפה, כדי שלא יתפזרו, ולא יהיה ניכר שאלו דפים מספרי קודש.

(4) כשגם זה אינו אפשרי, בשעת הדחק, ניתן לשרוף את הצילומים כפי שתואר בתשובה.

הרב חיים וינר

בהסכמת כל חברי הוועד תשנ"א

הערות

- * בהכנת תשובה זו נעזרתי בטייטה שנכתבה על ידי הרב טוביה פרידמן ותודתי נתונה לו גם בזה.
1. דברים י"ב: ג-ד'.
  2. ספרי דברים, פרשת ראה, פיסקא ס"א, מהד' פינקלשטיין, עמ' 127.
  3. שבועות ל"ה ע"א וכן נפסק ברמב"ם הלכות יסודי התורה ו' ב'.
  4. מגילה כ"ו ע"ב.
  5. רמב"ם, הלכות ספר תורה י': ג'; שלחן ערוך אורח חיים קנ"ד: ה' ויורה דעה רפ"ב: י'.
  6. ראה ספרו של הברמן. (כל הספרות רשומה במרוכז בסוף התשובה).
  7. רמב"ם, הלכות יסודי התורה ו': ח' והשווה הרב גליקמן וכן הרב שציפנסקי עמ' 174-176 המפלפלים אם מדובר באיסור דאורייתא או דרבנן.
  8. שבת קט"ו ע"א.
  9. עירובין צ"ח ע"א. הכוונה היא זריקה ממקום למקום וכן נאמר במפורש במסכת סופרים ג': ט"ז, מהד' היגער עמ' 131.
  10. תמורה י"ד ע"ב וגיטין ס' ע"א.
  11. שבת קט"ו ע"א ד"ה אליבא.
  12. רמב"ם, הלכות יסודי התורה ו': ח'. וכן משנה ברורה לאורח חיים קנ"ד ס"ק כ"ד ועוד הרבה אחרונים.
  13. ראה הרב גליקמן עמ' רי"ז-רי"ח המונה עשר דרגות שונות של כתבי הקודש.
  14. על תוכן הגניזות ראה בהרחבה אצל הברמן.
  15. משנה שבת ט"ז: ה'.
  16. שבת ק"כ ע"ב.
  17. מגילה כ"ו ע"ב.
  18. ראה בהרחבה אצל הרב דסברג עמ' 309-310 והערות 29-34.
  19. ראה בהרחבה במאמרו של כהנא.
  20. שם, עמ' 274-276.
  21. יורה דעה סימן רע"א, סוף ס"ק ח'.
  22. ראה שציפנסקי, עמ' 285.
  23. שם, עמ' 283-284.
  24. שבת קט"ו ע"ב.
  25. שבות יעקב, חלק ג', סימן י"ב.
  26. באר שבע, סימן מ"ג.
  27. כנסת יחזקאל, סימן ל"ז.
  28. הרב דסברג, עמ' 318.

29. עשה לך רב, חלק ג', סימן כ"ח.
30. עלון שבות, גליון 86, עמ' 68-77.
31. אגרות משה, אורח חיים, חלק ד', סימן ל"ט.
32. הרב דסברג, עמ' 319 ואילך.
33. שבת קי"ז ע"ב וברכות ל"ט ע"ב; הרמ"א באורח חיים תרס"ד:ט' וכן מנהגי מהרי"ל, מהד' שפיצר עמ' שע"ז על מיחזור של ערבות למצוות אחרות; מנהגי מהרי"ל עמ' תקפ"ח על מיחזור של ציציות שנקרעו או בלו; נוהג כצאן יוסף, מהד' תל-אביב, תשכ"ט, עמ' רצ"ז על מיחזור של נרות של יום הכיפורים למצוות אחרות. ניתן להוסיף עוד הרבה דוגמאות ומראי מקומות אבל אכמ"ל.
34. דברים כ': י"ט-כ'; ספרי דברים שם, פסקא ר"ג, מהד' פינקלשטיין עמ' 239; רמב"ם, הל' מלכים ו':ט'; וספר החינוך, מהד' שעוועל, סימן תק"ל.

ספרות

- ר' יצחק גליקמן, "בדין שריפת דברי קודש", נועם ז' (תשכ"ד), עמ' רי"ב-רל"א
ר' אורי דסברג, "איסוף פסולת ניר של כתבי קודש לצורך מיחזור", תחומין ג' (תשמ"ב), עמ' 307-323
- א"מ הברמן, הגניזה והגניזות, ירושלים, תשל"א, עמ' 20-11, 34-39
ר' חיים דוד הלוי, עשה לך רב, חלק ג', סימן כ"ח
ר' יצחק זאב כהנא, "הדפוס בהלכה", מחקרים בספרות התשובות, ירושלים, תשל"ג, עמ' 272-305
ר' משה פיינשטיין, אגרות משה, אורח חיים, חלק ד', סימן ל"ט
ר' שבתי אברהם הכהן רפפורט, עלון שבות, גליון 86 (אדר א' תשמ"א), עמ' 68-77
ר' ישראל שציפנסקי, "קדושת ספרים וכתבי הקודש בכתב ובדפוס", אור המזרח כ"ט, חוב' א'-ב' (תשרי-טבת תשמ"א), עמ' 166-191